

TEHETSÉGGKUTATÓ

GAZDASÁG ÉS VALLÁS HARCA? AZ ANGOL KELET-INDIAI TÁRSASÁG PÉLDÁJA

Harding Noémi

„Míg a Vallás lebelete feszíti a vitorlákat [...] a Profit szolgál Iránytűként, melynek segítségével az ügyes férfiak az útjukat irányítják a vad Forgatagban.”¹

Összefoglaló:

Ennek a tanulmánynak a célja némi betekintést nyújtani a gazdaság, a vagyon és a vallás elsőbbségéért és egyensúlyáért való „küzdelembe” a 17. századi Angol Kelet-indiai Társaság működésének tükrében. A vallás létfontosságú volt a korszak mindennapjaiban, és habár a társaság első évszázadának fő küldetése a gazdasági siker volt, morális kötelezettségük volt vigyázni alkalmazottaik „halhatatlan lelkére” és hitére. Az európai evangelizáció fontos volt az adott korszakban, és különböző megoldások születtek, egy ország társaságain belül is, ennek végrehajtására, ameddig erre külön társaságokat létre nem hoztak. Voltak társaságok, amelyek radikálisan próbáltak téríteni, de az Angol Kelet-indiai Társaság egy toleránsabb stratégiát követett a 17. század folyamán. A társaság első évszázadának célja gazdasági érdekeinek biztosítása volt, amelyhez egy bizonyos szintű vallási tolerancia és együttműködés kiépítése is fontos volt. Saját hitéletük fenntartására a lerakatokban és a hajóutakon sokszor külön megrendelésre írt prédikációk és imák készültek, amelyek gyakran összefűzték a gazdasági célokat, a hajózást és a vallást. A társaságnak írt prédikációk egyik fő üzenete az volt, hogy figyelmeztesse a kereskedőket, tengerészeket és alkalmazottakat, hogy még ha tekintélyes vagyona is tesznek szert, nem szabad megfélemleniük keresztény értékeikről.

¹ Frezer, Augustine (1686): *The wickedness and punishment of rebellion a sermon preach'd the 26. July S.V. 1685 (being the day of thanksgiving appointed by His Majestie for the defeat of the rebels) before the right worshipful the Fellowship of Merchants Adventurers of England residing at Dordrecht*. Reinier Leers, Rotterdam. 31–32. (A prédikáció- és imarészletek a szerző fordításai.)

Kulcsszavak: 17. század, Angol Kelet-indiai Társaság, gazdaság, kereskedelem, vallás, prédikációk

Abstract:

This article aims to shed some light on the “struggle” for priority and balance between 17th century religion, economy and wealth, through the eyes of the English East India Company. Religion was an important part of everyday life in the era. In their first century, the Company’s quest for economic success was also paired with the moral obligation to look after their “eternal souls” and religion. The question of European evangelisation was also important in the era and led to different solutions, even within one nation’s trading companies. There were companies that radically tried to evangelise, though the English East India Company followed a more tolerant strategy in the 17th century. The English East India Company’s aim in their first century was to secure their economic interest and to ensure this, one important measure was to embrace a level of religious tolerance and cooperation. It was also important to maintain their own faith in the factories and during the adventurous voyages to obtain their goods. The Company ordered sermons and prayers, in which the writers tended to connect economical goals, navigation and religion. One of the aims of the sermons that were written for the Company was to warn the merchants, sailors and employees that although they may possibly gain fortunes, they should not forget about their Christian values.

Keywords: 17th century, English East India Company, economy, trade, religion, sermons

Bevezetés

A mottóbeli idézet egy 17. századi prédikációból való, és remekül összszegzi ennek a tanulmánynak a témáját. Ahogy már a Bibliában olvasható, a kereskedelem sok veszéllyel járhat, mind fizikailag, mind morálisan. A túlzott elmerülés a világi és anyagi dolgokban, tárgyokban, vagyonban, a húsban és a vérben maga után hozza a pusztulást János Jelenései szerint.

„A föld kalmárai is siratják és jajgatják őt, mert az ő áruikat immár senki nem veszi; arany és ezüst, és drágakő és gyöngy, és gyolcs és bíbor, és selyem és skárlátczikkeket; és minden thinfát és minden elefántcsontedényt, és drágafából és rézből és vasból és márványkőből csinált minden edényt; és fahaját és illatszereket, és kenetet és tömjént, és bort és olajat, és zsemlyelisztet és gabonát, és barmokat és juhokat, és lovakat és kocsikat, és rabokat és emberek lelkeit [...] És ezt mondván: Jaj! jaj! a nagy város, a mely öltözött gyolcsba és bíborba és skárlátba, és megékesített arannyal, drágakövekkel és gyöngyökkel; hogy elpusztult egy órában annyi gazdagság! És minden hajósmester és a ha-

jókon levők mind, a sokaság és az evezők, és valakik a tengeren kereskednek, távol állának. És kiáltának, látván az ő égésének füstjét, és ezt mondják vala: Mi hasonló e nagy városhoz? [...] Jaj! jaj! az a nagy város, a melyben meggazdagodott mindenki, a kinek hajói voltak a tengeren, annak drágaságaiból, hogy elpusztult egy órában! Örülj ő rajta menny, és ti szent apostolok és próféták; mert az Isten büntette meg őt érettetek való büntetéssel [...] És hárfásoknak és muzsikásoknak, és síposoknak és trombitásoknak szava te benned többé nem hallatik; és semmi mesterségnek mestere nem találtatik többé te benned; és malomnak zúgása sem hallatik többé te benned; és szövétneknek világossága többé te benned nem fénylik; és vőlegénynek és menyasszonynak szava sem hallatik többé te benned; mert a te kalmáraid valának a földnek fejedelmei; mert a te bűvöléseidtól eltűveltedek mind a népek.”²

Erre a veszélyre a 17. századi prédikációk is próbálták felhívni a figyelmet, és emlékeztetni – többek között – az Angol Kelet-indiai Társaságot, hogy „keresztény kereskedőkként” ne csak a profitra koncentráljanak.

Ezt a tanulmányt az a kérdéskört némileg leegyszerűsítő gondolat inspirálta, hogy a kapitalizmus kibontakozása, majd „hatalomra törése” és az ezzel párhuzamosan kibontakozó racionalista, szekularizálódó világ egyre inkább eltávolodott a vallástól. Témám a 17. századi Angol Kelet-indiai Társasághoz, kereskedelmükhöz és hosszadalmas utazásaikhoz kapcsolódik.

A cím nem arra utal, hogy a vallás az akkor fejlődő kapitalizmus és globalizáció miatt eltűnt vagy a megmaradásáért küzdött volna. Ez a témakör igen összetett, de tanulmányomban azt szeretném bemutatni, hogy egy kereskedelmi társaságnak is fontos volt a mindennapi vallásosság.

A mai kapitalista, globalizálódott világban is jelen van a vallás a mindennapokban, és ez a 17. században még inkább így volt. A kapitalizmus, a merkantilizmus, és a feudalizmus, mint gazdasági-hatalmi struktúrák, befolyásolták a társadalmi rétegek mindennapi életét, mentalitását, szellemiségét, és ugyanez mondható el a vallásról is.

Amikor az Angol Kelet-indiai Társaság hajói megérkeztek a világ keleti szférájába, egy másfajta vallási világba hajóztak be. A távolsági kereskedelmet folytató társaság alkalmazottai rengeteg időt töltöttek a hajókon és a világ távoli részein.

A kor gazdasági sodrásában és a vallási kavalkádban fontos volt számukra saját vallásuk megtartása, főleg, hogy a kora újkorban a külfölddel való interakció sokszor egyet jelentett a spirituális kockázatokkal és bűnös kísértésekkel.³

² Jel 18,11–23. Károli Biblia (KG).

³ Smith, Haig Z. (2022): *Religion and Government in England's Emerging Colonial Empire, 1601–1698*. Palgrave Macmillan, UK. 113. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-70131-4>

A kora újkori világban a „kalandozások” lényege a kereskedelem, a territórium- és piacszerzés volt, de emellett a vallásról sem feledkeztek meg. Akár a hittérítés küldetéstudatával indultak, akár csak saját hitéletük megtartása volt a lényeg – a kereskedelem vagy a letelepedés mellett –, az óceánok, tengerek hajóin és a messzi szárazföldeken mindenhol, ahol európaiak vetették meg a lábukat, jelen volt valamilyen formában az európai jellegű katolicizmus és protestantizmus.

Mivel egy akkoriban új társaságról, annak új környezetéről és új kereskedelmi partnereiről beszélhetünk, valamennyire nyomon követhető, megfogható „pillanatok” találhatóak arra nézve, hogy a vallás és a kereskedelem hogy és mint fonódtak egybe vagy éppen váltak szét. A „vallásmentes” kereskedelem nem azt jelenti, hogy ne lett volna a mindennapok része a vallás, hanem hogy megpróbálták „szekularizálni”, amennyire lehetett, az adott körülmények között, hogy a vallási különbségek ellenére a kereskedelem működőképes legyen, és habár sok gyakorlott kereskedő volt jelen a társaságban, sok kihívás állt előttük.

A 17. században sok új európai kereskedelmi társaság jött létre, azonban vallási szempontból nem voltak egységes irányelveik, e tekintetben nagyon különböző hozzáállásokat lehet megfigyelni a radikális, térítéssel is foglalkozó társaságoktól az egészen „toleráns”, evangelizációs szempontból „passzív” társaságokig. Utóbbiak közé tartozott az Angol Kelet-indiai Társaság. A hittérítés iránti közömbös hozzáállás azonban nem azt jelenti, hogy a saját alkalmazottaik hitélete ne érdekelte volna őket. A társaság ezért – többek között – sokszor rendelt meg prédikációkat és imákat, és fizetett értük, s ezeknek szerzői gyakran igyekeztek a gazdasági célok és a lelki útmutatás között kapcsolatot teremteni.

A korszak

A korszakban a tengerek „megnyíltak” és elkezdődtek az európai „kijáráások”. Ezt, a maga módján, Edmund Chishull is megírta 1697–98-as prédikációjában, amely a Levantei Társaságnak készült. *„Amikor a tenger még el volt zárva az emberiség tekintete elől, akkor igencsak tájékozatlannak voltak a teremtés tájait illetően [...], de amikor a navigáció kinyitotta számukra a Földet, és az új vizek az ismert világ részévé váltak, akkor az emberi kíváncsiságot lenyűgözte a csodák számtalan fajtája. Félve és ámulatva utaztak át a nyomtalan óceánon [...] Nem beszélve azokról a más és meglepő dolgokról, amelyek a tengereket díszítik: a tomboló hullámok, a közelgő sziklák, a seregnyi szörnyűséges víziállat. És a különböző csillagképek, a a bolygók kü-*

*lönböző konstellációi, a napok és évszakok új viszonyosságai és a messzi országok a számtalan ismeretlen terméke.*⁴

A társaság még a merkantilista korszak szülötte, amikor a hazai tőke felhalmozása érdekében rendkívül fontos volt az import-export mérlege. Ennek fényében, még ha a társaság sok importáruval is rendelkezett, ezek egy részének exportjával – főleg az európai és amerikai kontinens területeire – már jó kereskedelmi mérleggel számolhattak és így a merkantilista rendszernek is megfeleltek. Erről Charles Davenant⁵ is írt 1696-os „An Essay on the East-India Trade” című munkájában: *„Mivel a fűszer-kereskedelemből a hollandok kiszorítottak minket, és a borskereskedelmünk nagy része odalett Bantam elvesztésével, a fő befektetéseink vagy importunk a Kelet-Indiákról a különböző textilek, szövetek, selyem, salétrom, gyapot és más termékei ezen országoknak, amelyek egy részét mi magunk használjuk fel, de a nagyobb része békeidőben francia, német, holland, spanyol, itáliai és saját ültetvényeinkre [kerül] [...], a kelet- és nyugat-indiai kereskedelemben lehet, hogy veszítünk egyes területeken, de összeségében mi vagyunk a nyertesek, az általános mérleget tekintve is.*”⁶

A társaság eleget tett a merkantilista követeléseknek, de ugyanakkor például az angol textilipar a 17. század végére gyengült az indiai szövetek nagyarányú importja miatt.⁷ Az Ázsiából származó textíliákat olcsóbban tudták eladni, így a kereslete azoknak nőtt, és nem a hazai termékeknek; példának okáért 1614-ben 12 000 darab, míg 1625-ben 220 000 darab gudzsarati kalikót importált már a társaság.⁸ A kormány igyekezett az angol textiliparnak kedvezni, több tilalmat és korlátozást vezettek be az indiai szövetekre, ennek ellenére az utóbbiak kereskedelme virágzott.⁹ A kedvezőbb áruk miatt szélesebb réteg tudott hozzájuk jutni, aminek egyik oka, hogy a szubkontinensen a munkaerő ötször, de akár tízszer is olcsóbb lehetett, mint az angol királyságban.¹⁰ Emellett több fajta textíliát, muszlinokat, könnyű gyapjút és festett szöveteket a Közel-Keletre is reexportáltak.¹¹ Az angol gyapjú exportálása Ázsiá-

⁴ Chishull, Edmund (1698): *A sermon preach'd before the honourable company of merchants trading to the Levant-seas*. S. Manship, London. 14–15.

⁵ Charles Davenant (1656–1714): angol merkantilista nemzetgazdasági és politikai író, parlamenti tag.

⁶ Davenant, Charles (1696): *An Essay on the East-India Trade*. K. n., London. 8–9.

⁷ Schama, Simon (2001): *A History of Britain: The British Wars, 1603–1776*. BBC Worldwide Ltd, London. 489.

⁸ Markovits, Claude (szerk.): (2004): *A History of Modern India, 1480–1950*. Anthem Press, London. 141. <https://doi.org/10.1017/S0165115300020593>

⁹ Chaudhuri, K. N. (2006): *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660–1760*. Cambridge University Press, New York. 277. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511563263>

¹⁰ Markovits Claude: i. m. 141.

¹¹ Uo.

ba a társaság egyik korai kudarcává vált,¹² mivel nem volt megfelelő kereslet rá.

A korban a merkantilista gazdasági elképzelések dominálnak, de nem szabad megfeledkezni a kereskedő kapitalizmusról (merchant capitalism) sem. A kereskedő kapitalizmus nem keverendő össze a fejlődő vagy kifejlett kapitalizmussal, célja inkább a termékek mozgatása volt olcsóbb piacokról olyan területekre, ahol azok akár luxuscikként is eladhatók voltak, és nem kívánta befolyásolni az ilyen termékek előállításának módját.

Gazdaság a „vallás tükrében”

Az európai kontinensre a különböző „egzotikus” tárgyak, anyagok, növények, italok, addiktív és tudatmódosító szerek nagy hatással voltak, melyek olykor egy-egy távoli területen nagy arányban voltak megtalálhatók, gyakran teljesen tönkretéve az ottani eredeti, hagyományos agrikultúrát, piacot. A több évtizedes-évszázados gyarmati hatalom alatt többször előfordult, hogy egy-egy terület európai hatalomcserén ment át, és emiatt a vallási felső vezetés és az európai uralkodói elit is megváltozott. Az ázsiai kontinens – hasonlóan az afrikai és az amerikai kontinensekhez – részévé vált a kora újkori európai ember „új világának”, számára új piacokkal, új nyersanyagokkal, lelőhelyekkel és kihasználási lehetőségekkel.

A következő részlet azt kívánja bemutatni, hogy az a gazdasági, kereskedelmi fejlődés, változás, amely sokrétűen átalakította a kora újkori világot, nem idézte elő a „vallástalanodás” folyamatát, sőt sok esetben meg is erősítette, és lehetőséget adott a terjesztésére.

„A nagy nyereségek kötelességekkel járnak: A navigáció teszi a világ gazdagságát közössé, és a kereskedőkről valóban elmondható, hogy a tengerek bősége táplálja őket, és a főveny rejtett kincsei.¹³ Ők gyűjtik össze az összes nép szokását és vagyonát, kiegyenlítik az egyik hely szegénységét a másik gazdagságával. A navigáció bizonyosan a legnagyobb és leghasznosabb művészet, amelynek az emberi természet a mesterévé vált [...] Menj hát, boldog tengerész, féld a te Istenedet mindenk felett, és ő majd elhozza a szelet, hogy vitorláidat jóléttel feszítse: menj, terjeszd vallásod, törvényeid, illemed és szokásaidat az univerzumon keresztül, és jutalmadként arasd le a folyók termését, hozd elő a mélység javait és a homokban rejtőző kincseket.”¹⁴

¹² Na Pombejra, Dhiravat (2013): The Voyages of the “Sea Adventure” to Ayutthaya, 1615–1618: The English East India Company and its Siam–Japan Trade. *Itinerario*, 37. évf. 3. sz. 49–69., 64. <https://doi.org/10.1017/S0165115313000818>

¹³ 5Móz 33,19b.

¹⁴ Thomson, William (1683): *The treasures of the sea. A sermon to the mariners upon Deut. XXXIII. xviii, xix. And of Zabulun, he said, Rejoice Zabulun in thy ports, and Issachar in*

A különböző vallású, etnikumú népek kereskedelme már az ókortól kezdve ismert, gondoljunk a Via Marisra, a Selyemútra, a későbbi levantei és Hanza-útvonalakra. Az új hajózási útvonalak, a technikai újítások és az, hogy az európai hatalmak monopóliumokkal igyekeztek a távoli, például ázsiai területek gazdaságát integrálni a hazai gazdaságukba, valamint hogy nagy létszámban tartózkodtak az új területeken, sok mindenben változást hozott. A világ növekvő igényei és a lakosság számának gyarapodása hozzájárult a gazdaság megerősödéséhez, amelynek már a technikai-technológiai fejlődés is lökést adott.

Az új célpontok egyike a Kelet-Indiai voltak, amely az indiai szubkontinentet is magába foglalta, amelyet az „átmenő forgalom” miatt porózusnak is lehetne nevezni.¹⁵ Fontos kiemelni, hogy a szubkontinensnek már kialakult gazdasága volt, így az európaiaktól érkező újvilági nemesfém-beáramlás mellett régi piacuk új lehetőségekre tett szert, új exportlehetőségek kerültek a láthatárra, amelyet az európai kereskedők is kihasználtak.

A kor gazdasági elképzelései valamilyen formában megjelentek a korabeli prédikációkban is. John Hughes prédikációjában például a navigáció, a kereskedelem és a kereszténység jótékony hatásai találkoznak egymással: *„Általában véve az emberi élet szükségleteit és kényelmét minden ország mások javaival elégíti ki [...] Jótékony Teremtőnk áldásai olyannyira változatosak, mint amilyennek szánta őket. Ebben a tekintetben találó a filozófus hasonlata, aki a tengert a világ vérének nevezte. Ahogy a vér életet, tápanyagot és életert szállít testünk minden részébe, a tenger is ezt teszi a navigáció segítségével: a világ összes része között kapcsolatot teremt, nemcsak táplálékot, vagyont és árukat közvetít, de más országok életét és szellemét, illemét, művészetét, irányelveit, hogy egyik népnek se kelljen [...] nélkülöznie a kényelmet és az élet örömeit; ha csak nem a saját hanyagságuk és lustaságuk [miatt]. Így lettek a világnak legmeddőbb részei gyümölcsözőek és gazdagabbak, a legdurvább és barbár emberek is civilizálódtak. Így a száraz homok és Afrika egykori vad-sága kivirágzott a Kelet kincseinek, tudásának, előzékenységének, Ázsia gazdagságának és Róma művészetének köszönhetően: és ma Európa egykor barbár és alig lakható részei kivirágognak. [...] A társadalmakban a gazdagok lekötellezettei a szegényeknek a munkájukért, ugyanúgy a szegények a gazdagoknak a nagylelkűségükért. [Azok a helyek,] amelyek a leginkább bővelkednek a legnemesebb készítményekben, mégis annyira szeretnének néhány árut a kevés-*

---

thy tents. They shall call the people unto the mountain, there they shall offer sacrifices of righteousness: for they shall suck of the abundance of the seas, and of treasures hid in the sand. Robert Kettlewell, London. 30.

¹⁵ Richards, John F. (1997): Early Modern India. *Journal of World History*, 8. évf. 2. sz. 197–209., 205.

*bé gyümölcsöző országokból, mivel azok legjobbat adják magukból, és boldogok, hogy az aranyat vasra, ólomra, ónra és a selymet gyapjúra cserélhetik.*¹⁶

Ahhoz, hogy az európaiak meghódítsák a világot, elengedhetetlen volt a hajózás és a hajóépítés fejlődése. Hughes a prédikációjában azt is kifejti, hogy hajózás nélkül nem „érkezett” volna meg Isten az angol partokra, valamint hogy anélkül nem lettek volna részei az európai és a keresztény civilizációnak. *„Ez teszi az aranyat és az ezüstöt annyira bőségesse utcáinkon, hogy nem sokkal maradunk le a salamoni Izrael dicsőségétől: a mi földünket olaj és bor öntözi, bővelkedünk Kelet fűszereiben és Észak gazdag prémjeiben. Minden nép tulajdonképpen adózik nekünk, míg Afrika és Amerika is [...] kiválasztja legjobb áruját, amelyeket évente adnak nekünk, és a földjük természetes termékei mellett Európát és Ázsiát a legjobb manufaktúráik fáradtságos munkájával szolgálják ki [...] Azonban ezek, még ha nagyon is értékes előnyök, ez a legkevesebb, amelyet a navigációtól kaptunk. Mert mi a vagyon vagy a bőség, ha azokat nem tudjuk használni? És mit jelentett volna, ha minden, amire szükségünk van, és most külföldi országokból szerezzük be, megteremne a saját földünkön, folytattuk volna eredeti durvaságunkban és barbárságunkban [...] De akkor hogyan érkeztek volna az első hasznos művészetek a régi britonokhoz? Nem a föníciaiakkal vagy más keleti népekkel való kereskedelmükből? Ennek a szigetnek az erkölcsi nem a római hódításnak köszönhetően lettek elviselhető szintűek? Nemcsak a vagyonunkat és bőségünket köszönhetjük a hajózásnak: de tudásunkat, jó modorunkat és a kézművességünk nagy részét is. Az épületeink versengenek minőségükben és nagyszerűségükben az itáliaiakkal, fegyelmünk felülmúlja Spártáét vagy Rómáét, iskoláink bölcsességgel virágoznak, városaink és országunk a régi görögök és rómaiak illemével. Babilon minden büszkeségével nem múlt felül minket áruival, sem Türosz mesteremberinek számával. Ez az, amely ellát minket a gyógyszerünk legtöbbjével és először hozta el nekünk a gyógyítás művészetét. Ez köt össze minket a mai világgal és a múlt éráinak történetével: nemcsak idegen királyságokéval, de a sajátunkéval is: amelyről amúgy nem tudnánk semmit, csak azt, ami tökéletlen módon, szájhagyomány által jutott volna el hozzánk. Mert ennek a művészetnek köszönhetjük – amely nélkül egyetlen leleményes tudományt sem lehet megérteni vagy csak kevés jó kereskedelmet lehet folytatni – az ábécé és a helyesírás ismeretét és azt, hogy bármelyikünk tud írni vagy olvasni. Mert a betűk használata, melyet először Föníciában vagy Káldeában találtak ki, a hajózás segítségével nélkül nem juthatott volna el hozzánk. A legmagasabb koronája ennek a dicsőségnek az, hogy szükséges eszköz volt a kereszténység elültetésére közöttünk, amely mérhetetlenül kedvesebb nekünk, mint a vagyon vagy a tanulás vagy bármi más. [...] Megváltónk ismerete soha nem jutott volna el*

¹⁶ Hughes, John (1683): *A sermon preach'd before the Right Honourable George Earl of Berkeley, governour, and the Company of Merchants of England trading in the Levant seas.* Fincham Gardner, London. 10–12.

*szigetünkre [...], és lehet, hogy valamilyen általunk kitalált kis, tehetetlen istenségeket imádnánk, amelyek nem tudnak segíteni imádóikon, se bosszút állni azokon, akik megszenteltelenítik őket. Vagy lehet, hogy a naphoz vagy a holdhoz [...] esdekelnénk. Nemcsak hogy durvák maradtunk volna, és szűkölködők, de a hajózás hiányában Isten nélkül kellett volna tovább élnünk a világban.*¹⁷

Az Angol Kelet-indiai Társaság korai időszakában Ázsiában még a beilleszkedés, a helyi kereskedelmi privilégiumok megszerzése volt a cél, a vallási térítés gondolata leginkább a 17. század második felétől figyelhető meg, de eleinte főként a londoni központ instrukciójára, melynek gyakorlati megvalósítása ekkor még elmaradt. Az indiai szubkontinensen és Európában is voltak vallási színezetű háborúk, és több helyen is próbálkoztak a különböző vallások, felekezetek téríteni. Az angol társaságon és a protestantizmuson belüli ellentétek, amelyeknek akár politikai okai is lehettek, vallásilag is ellentéteteket szíthattak, és az indiai vallások stabil volta sem hagyott sok teret az aktív evangelizációnak.¹⁸ „Bármilyen reményeket vagy várakozásokat tápláltak aziránt, hogy Krisztus keresztségének ereje alá vessék Brahma vagy Mohamed híveit, hamarosan csalódottan kellett hazatérniük, mert még engedélyt sem kaptak arra, hogy átlépjék az indiai bálványimádás küszöbét.”¹⁹

Az Angol Kelet-indiai Társaság alkalmazottai is megismerkedhettek a másféle civilizációk egyes sajátosságaival (életmód, vallás). Az alapvető kulturális, vallási, identitásbeli különbségek ellenére sok esetben sikerült megfelelő együttműködést kialakítani. Az indiai szubkontinensen a muszlim és hindu nagyhatalmak mellett a kereskedelemben kisebbségek is részt vettek, például zsidók, örmények és párszók.

A vallás erős identitásképző faktorral rendelkezik, és az adott korszakban az élet szinte egész területét lefedte. A Kelet-Indiákon a 17. században egyre több keresztény jelent meg az európai jelenlét növekedésével, és idővel ez konfrontációkhoz vezetett az európaiak között és a helyiekkel egyaránt. Az Angol Kelet-indiai Társaság alkalmazottai nagy részének az identitása, vallása megőrződött a különböző népcsoportokkal való együttélés során, azonban előfordult az is, hogy valaki más vallásra tért át.

A társaság tagjainak tudása a helyi vallásokról korlátozott volt, a helyi nyelveket sem ismerték eleinte jól, ami megnehezítette a dialógust és

¹⁷ Hughes, John: i. m. 13–17.

¹⁸ Ogborn, Miles (2007): *Indian Ink: Script and Print in the Making of the English East India Company*. The University of Chicago Press, USA. XX. <https://doi.org/10.1017/S0165115300001820>

¹⁹ Anderson, James S. M. (1848): *The History of the Church of England, in the Colonies and Foreign Dependencies of the British Empire*. II. Francis & John Rivington and Robert Folthorp, London. 268.

az evangelizációt. Több lingua franca létezett egymással való átfedésben a térségben, legfőképpen a maláj, a portugál és az arab. Aki itt kereskedni akart (többek között az európaiak, perzsák, indiaiak, szíamiak, jávaiak, kínaiak), annak meg kellett tanulnia ezeket, így aztán általában olyan nyelven történt a kapcsolatépítés, a kereskedelem és a vallási dialógus, amely egyik félnek sem volt az anyanyelve.²⁰

Az angol evangelizáció a szubkontinensen sokáig váratott magára, ami sokakat zavart. *„Az angolok tehetetlensége, hogy tartósan elfoglalják India bármelyik részét, és annak hiánya, hogy keresztényként mutassák meg magukat a helyieknek, sok gonosz forrása; és egyre kevésbé érezték kötelezettségüknek azt, hogy ezt demonstrálják.”*²¹

A társaságot is sok kritika érte Angliában, hogy nem tesznek eleget az aktív hittérítésnek. Ezt végül kimondottan olyan társaságokra bízták, amelyeket evangelizációs célokkal hoztak létre, így „megszabadítván” a kereskedelmi társaságokat a vallási feladatoktól, miáltal egy világibb és még agresszívabb terjeszkedés vette kezdetét.²²

Ezek mellett a társaság igyekezett saját hitéleti helyszíneket is teremteni. Az istentiszteleteket eleinte olyan közösségi terekben tartották, amelyeken a protestánsok, a helyi méltóságok és az indiai munkások osztoztak.²³ 1680-ra készült el az első angol templom a szubkontinensen Madrászban, Bombayben pedig 1715–1718 között fejeződött be a templom építése.²⁴ Érdekeség, hogy az indiai szubkontinens klímája miatt többen javasolták a rövidebb istentiszteleteket.²⁵

A vallási szokások kérdése sokszor került napirendre a társaság gyűlésein, de a 17. században a legtöbb esetben az angolok igyekeztek nem beavatkozni a helyi rendszerekbe, a lokális és szakrális szokásokat is csak a legkirívóbb esetekben (például *sati*²⁶) próbálták korlátozni.

A „kalandozó” angolok vallási életére visszatérve, fontosak voltak azok a 17. századi prédikációk, amelyeket kifejezetten a kereskedő társaságok tagjainak, kereskedőknek, tengerészeknek írtak, amelyekben felhívják figyelmüket arra, hogy, miként János Jelenéseiben is látható, a kereskedelem, bár jövedelmező, veszélyekkel jár, morálisan is, és hogy ne felejtse el, sikerüket Istennek köszönhetik, és ez kötelességekkel jár.

A prédikációk kitérnek arra, hogy a lélek megőrzése *„minden földi jónál”* fontosabb: *„Ezeknek a prédikációknak az a célja, hogy biztosítsa halha-*

²⁰ Kaislaniemi, Samuli (2017): The Linguistic World of the Early English East India Company: A Study of the English Factory in Japan, 1613–1623. *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 17. évf. 3. sz. 59–82., 65. <https://www.doi.org/10.1353/jem.2017.0018>

²¹ Anderson, James S. M.: i. m. 269.

²² Smith, Haig Z.: i. m. 253.

²³ Uo. 226.

²⁴ Anderson, James S. M.: i. m. 469.

²⁵ Smith, Haig Z.: i. m. 227–228.

²⁶ A *sati* hindu rituálé, az özvegyasszony „önkéntes” máglyahalála férje halotti máglyáján.

tatlan, drága lelkeiteket; ha ez az ékszer biztonságban van, minden biztonságban van, ha ez elveszik, minden elveszik. Ha hajók vesznek el, újat kaphattok [...], de a lélek elvesztése helyrehozhatatlan veszteség; mivel felbecsülhetetlen. [...] Ó, szegény tengerészek, milyen értékes árut hordtok magatokkal a tengerre! Milyen felbecsülhetetlen ékszer! Mégsem tesztek semmit, hogy biztosítsátok ezt, ami pedig végtelenül többet ér, mint minden, amit emellett magatokkal visztek a tengerre!”²⁷ „Mennyien hajóztok oda-vissza egyik országból a másikba. De soha nem gondoltok arra a mennyei országra odafent, sem arra, hogy hogyan szerezhetitek meg annak áruját, amely jobb, mint Ofír aranya. Milyen gyakran remegtek meg, amikor habzó hullámokat láttok körülöttetek táncolni vagy benneteket ellepni! Mégsem gondoltok arra, milyen szörnyű lesz Isten dühének összes hulláma, mely örökre ellepi lelkeiteket. Milyen boldogok is lesztek az óceánon való hánykolódás után, amikor meglátjátok a földet!”²⁸

A prédikátorok természetesen a természeti veszélyekre is kitértek. „De mennyivel több baleset fenyeget egy hajót a tengeren, mint egy házat a szárazföldön! Egy ház romlása javítható, a réseket betömik, míg egy lék egy hajón végzetes lehet. Egy viharban egy háznak csak a szelet kell kiállnia, amely rendszerint gyengébb a földön, de egy hajónak a hullámok megrázkódtatásait is ki kell bírnia. Egy földrengés olykor elnyel egy házat, de mennyivel több örvény leselkedik egy hajóra!”²⁹ Valamint: „A szél vad és féktelen teremtmény, (és ha Isten nem fogná vissza) tönkretenne és feldöntene mindent a tengeren és a szárazföldön egyaránt, vagy ha a sátán, akit a hercegnek, vagy a szél erejének is neveznek, szabad kezet kapna, hogy rosszakaratát eme eszközzel vigye véghez, egy hajó sem kelne át a tengeren és egy ház sem lenne biztonságban a szárazföldön.”³⁰ Azonban néha külső erő sem kell a bajhoz: „Van, amikor rettenetes viharokkal találkoztok az óriási óceánon, de van, amikor nyugodtsággal, ami szörnyebben fenyeget, mint a viharok. Számtalan ok miatt vesznek oda hajók a tengeren; és a balesetek közt lehet, hogy nincs is félelmetesebb, mint amikor tűz csap fel a víz közepén.”³¹

Egy író arra is kitér, hogy a hajósok és a kereskedők nem értékelik, hogy milyen kivételes szakmájuk, hivatásuk van – nem csak kereskedelmi szempontból. „Minden embert mindig a jelleme alapján kell megítélni, és bizonyos mértékben igaz, hogy nincs nagyobb jellempróba annál, mint ami-

²⁷ Ryther, John (1672): *A PLAT for MARINERS; OR, THE SEAMAN'S PREACHER, Delivered in several Sermons upon Jonah's Voyage. By John Ryther Preacher of Gods Word in Wapping near London.* A. M. for Dorman Newman, Kings-Arms next Grocers-Alley in the Poultry, London. n. pag.

²⁸ Flavel, John (1770): *The Whole Works of the Reverend Mr. John Flavel.* VI. A. Weir and A. M'Lean, Paisley. 230.

²⁹ Hughes, John: i. m. 21.

³⁰ Flavel, John: i. m. 413–414.

³¹ Mather, Cotton (1700): *The Religious Marriner. A Brief DISCOURSE Tending to DIRECT the Course of Sea-men, In those Points of RELIGION, Which may bring them to the PORT, of Eternal Happiness.* B. Green & J. Allen, Boston. 30.

kor valakit a gondviselés bármilyen feladat elvégzésére külföldre rendel. Ez ugyanis egy szent és felbecsülhetetlen megbízatás: nem kevesebről van itt szó, mint a vallás és a szülőháza hitelének megőrzéséről. Bizonyítaniuk kell külföldön: nemcsak józan és őszinte emberként, emellett igaz angollá és őszinte kereszténnyé kell hogy váljanak.³² „Látván, hogy te magad (ó, Úristen) voltál a megalapítója ennek a művészetnek; utasítva szolgálodat, Noét, hogy építsen egy bárkát, hogy megmentse magát, családját és a többi teremtményt a nagy áradat vizeitől [...] Látván, hogy ezzel a művészettel, amelyet tanítunk és gyakorlunk, a kereskedelem és az árucsera a népek között megőrződik és fenntartatik, és a te igaz Igéd elvitetik azokra a helyekre a Földön, ahol nem ismertek téged. És a tenger, amelyen át utazunk, a világ, és a hajó, amelyben utazunk, a te Egyházad; és a tengeri életünk megtanít minket arra, hogy hogyan viselkedjünk a te szolgálatodban. Végül, a te Fiad, a mi Megváltónk, amíg a Földön élt, nemcsak megerősítette és megengedte a mi szakmánkat, de kitüntette saját személyével azzal, hogy fellépett egy hajóra, és hatalmas csodát művelt a tengeren, és ezáltal teljes bizonyosságot és biztosítékot adott istenségéről és isteniségéről.”³³

Gyakran figyelmeztetik a kereskedőket a prédikációk, hogy ne vakítsa el őket a gazdagság. „Gyakran észrevettem, hogy milyen kártékony befolyással van némelyikötökre a siker és a jólét: elhidegülnek Isten kegyelmei és kegyelmei, az ellene elkövetett bűnök eszközeivé válnak. Mennyire vakok az emberek, akik a maguk bölcsességének, gondoskodásának és iparkodásának tulajdonítják [sikerüket], mintha nem Isten keze lenne benne.”³⁴

Emiatt fontos, hogy ne hanyagolják el hitüket a siker sodrásában. „A kereskedő egy kalandor, a keresztény viszont biztos helyen áll: a kereskedő mindent elveszíthet, magát is végső soron, de a jó keresztény, hacsak nem akarja, soha nem veszítheti el célját.”³⁵ Valamint fontos, hogy őszintén tartsák magukat hitükhöz, ahogy Gostwyke a „Keresztény kereskedő” című prédikációjában is írta: „Nem fordulnak minden széllel zászlajai és díszei: nem változtatja lelkiismeretének arcát, mint a kaméleon a színét, olyanra, mint az az ország, amelybe belép.”³⁶ Összegezve, ezeknek a prédikációknak a lényege, hogy a kereskedők, tengerészek és embereik a világ távoli részein és a vagon közeli „kísértésében” a körülményekhez képest a lehető legjobb keresztények maradjanak.

³² Chishull, Edmund: i. m. 22–23.

³³ Wood, John (1618): *The true honor of navigation and navigators: or, holy meditations for sea-men Written upon our sauour Christ his voyage by sea, Matth. 8. 23. &c. Whereunto are added certaine formes of prayers for sea trauellers, suited to the former meditations, upon the severall occasions that fall at sea.* Felix Kyngston, London. 111.

³⁴ Flavel, John: i. m. 384–385.

³⁵ Gostwyke, William (1696): *The Christian Merchant Describ'd in a Sermon at First Design'd for a Private Audience, now Humbly Dedicated to all the Merchants of the City.* Three Pigeons, London. 24.

³⁶ Uo. 18–19.

Az angol kereskedőtársaságnak is a profit halmozása volt az elsődleges célja, és ezért a mindennapokat különböző módokon igyekeztek minél stabilabbá, „otthonosabbá” tenni, és ezekben a rendkívüli helyzetekben is biztosítani a hitélet megszokott formáit.

Visszatérve kiinduló kérdésünkhöz: a fejlődő kapitalizmus és a vallás valóban „harcban” állt egymással? A szekularizálódó államhatalmak, a nyugati kereszténység végleges szakadásai, a Szentszék hatalmi harcai és a kereskedelem egyre nagyobb ereje mintha egy módon háttérbe szorította volna a vallást, mind politikailag, mind gazdaságilag, mind társadalmilag. Azonban a vallás ugyanúgy a mindennapi élet szerves és fontos része maradt. Az egyik nem törli el a másikat, a kora újkori kereskedelmi társaságok idején a prioritásért „versengtek”, hogy az expanziós állampolitikák a gazdaságot vagy a vallási egységet és annak terjesztését részesítsék-e előnyben.

Összegezve, nem a gazdaság és a vallás harcol egymással, hanem a képviselői. Az Angol Kelet-indiai Társaság a (kora) újkori történelem egyik legkiemelkedőbb, legsikeresebb gazdasági társasága volt, és évszázados működése alatt fokozatosan egyre több állami szerepkört töltött be az indiai szubkontinensen. A működésük első évszázada alatt vallási szempontból a legfontosabb feladatnak az alkalmazottak hitének megőrzését tartották, és a gazdasági érdekeiknek és lehetőségeiknek minél inkább megfelelően egy bizonyos szintű vallási tolerancia és együttműködés kiépítését.